

Goethe ve Devrim: Egmont Devrimci Miydi?

M. Sami Türk , Sakarya

 <https://doi.org/10.37583/diyalog.1499709>

Öz

Goethe'nin genelde devrim, özelde Fransız Devrimi'yle ilgili tutumu olumsuz görünmektedir. Yayınlanışları özellikle devrimden sonraya rast gelen eserleri bu anlamda pek çok incelemenin konusu olmuştur. Bununla birlikte bu anlamda Egmont piyesi üzerinde durulmadığı göze çarpar. Egmont İspanyol hakimiyeti altında yaşayan Alçak Ülke insanların sevdiği bir yöneticidir, bununla birlikte İspanya idaresinin memurudur. Bir yanda Kalvenist harekete mensup olanların uğradığı takibat, öbür yanda İspanyol yönetiminin uyguladığı baskıcılık ve şiddet, halkı usandırmış, galeyana getirmiştir. Kendi içlerinden ve sözünü dinledikleri birisi olan Egmont, patlak vermek üzere olan ayaklanmayı güç kullanmadan bastırmaya çalışsa bile İspanya yönetimi ayaklanmayı zorla bastırarak bir vali yollar ve yeni atamanın ilk kurbanı Egmont olur. Buradan hareketle Egmont şahsında Goethe'nin devrimlerle ilgili olumsuz yaklaşımı bu makalede piyesin çözümlenmesiyle örneklendirilir. Aynı zamanda yazarın modern öncesi bir anlayışla sosyal çalkantıların yukarıdan aşağı yönetilmesi anlayışı "devrim" kavramının asıl anlamıyla açıklanır. Bu makalenin amacı Goethe'nin devrimle ilgili tavrını ortaya koyarken devrim kavramının yaşadığı etimolojik dönüşümü anmak ve bu dönüşümün izdüşümlerini Egmont yapıtı üzerinden göstermektir.

Anahtar Sözcükler: *Goethe, Egmont, Devrim, Fransız Devrimi, Toplumsal Düzen.*

Abstract

Goethe and the Revolution: Was Egmont a Revolutionary?

Goethe's attitude towards revolution in general and the French Revolution in particular seems to be negative. His works, which were published especially after the revolution, have been the subject of many analyses in this sense. However, it is noticeable that the play Egmont is not emphasised in this sense. Egmont is a ruler beloved by the people of the Low Countries living under Spanish rule, but he is also an official of the Spanish administration. The persecution of the members of the Calvinist movement on the one hand, and the oppression and violence of the Spanish administration on the other hand, have made the people weary and agitated. Even though Egmont, one of their own and someone they listen to, tries to suppress the uprising that is about to break out without using force, the Spanish administration sends a governor who will suppress the uprising by force, and Egmont becomes the first victim of the new appointment. From this point of view, Goethe's negative approach to revolutions in the person of Egmont is exemplified in this article by analysing the play. At the same time, the author's pre-modern understanding of the top-down management of social upheavals is explained in the actual meaning of the concept of

“revolution”. The aim of this article is to commemorate the etymological transformation of the concept of revolution while revealing Goethe’s attitude towards revolution and to show the projections of this transformation through the work Egmont.

Keywords: *Goethe, Egmont, Revolution, French Revolution, Social Order.*

EXTENDED ABSTRACT

Goethe's interest in history is a known fact. Especially in his plays, he dealt with historical figures and events. In the second half of the 16th century, his play *Egmont*, which centres on Count Egmont who lived in the Netherlands, is among them. In this article, the character of Egmont will be discussed within the framework of Goethe's attitude towards the revolution.

In order to do this, Goethe's attitude towards revolution will be determined first. The period in which he wrote his work is just before the French Revolution, which is one of the first events that comes to mind today when the word revolution is mentioned. In this respect, even if the analysis of the work will not look directly at the French Revolution, it will deal with the conditions leading up to it, and it will also be based on a view that the literature in the relevant field almost consensually accepts, namely the idea that Goethe stands against the revolution. Attention will be paid to the fact that revolution in its broadest sense, i.e. from popular uprisings to independence movements, will be considered.

The next step of the article will be to leave aside the debates on the definition of the concept of revolution and to first evaluate the concept from a historical perspective. The etymology of the word contains valuable information in this sense. It will be pointed out that the word, which in modern understanding means overthrowing the old and bringing in the new, is first an astronomical concept. Attention will be drawn to the connection of the meaning of going back in astronomy with the understanding of reviving the old and returning to the old order.

It is remarkable that revolution in the sense of returning to the old order plays a decisive role in Goethe's attitude towards revolution. Based on these two facts, this article will proceed to the analysis of the play *Egmont*.

Catholic Spaniards closely follow the Calvinists. They intervene harshly in their religious life. The people are fed up with the situation. Moreover, Spaniards are brought to important positions. This is what leads to the rebellion. The analysing part of the article will reveal the passive attitude adopted by Egmont to pacify the people and solve the problem. Especially the positive information about the old administration given by the character Vansen in the play is important. Goethe accepts social problems, but he is very much against the attempt to solve them by uprising and revolution. In this respect, on the one hand, Egmont's behaviour confirms the author's attitude, and on the other hand, Vansen's statements about returning to the former administration indicate the original meaning of the concept of revolution before the French Revolution. Thus, both Goethe's attitude towards revolution, as presented in the Introduction, and the original meaning of the concept of revolution, as shown by the etymology of the word given at the beginning of the Analysis section, are followed in the play *Egmont*.

Considering the results of the analysis, the determination that Goethe is against revolution in general and the French Revolution in particular reveals the following fact: Goethe adopts an idealist attitude. With the understanding of the classical period, he wants everything and everyone to stay where they should be. As shown in the work, this is also related to his understanding of justice. If deterioration is observed in the social order, what needs to be done to correct this deterioration is not the uprising of the lower class. The ruling class should see the problems personally. Firstly, it should take measures to prevent such problems from arising. Nevertheless, if problems still arise, they should not ignore them, they should endeavour to solve them.

The demand for freedom, which is often mentioned in the work, is again handled with the traditional understanding of society. Egmont's speech to the rioting people is the most meaningful indicator of this. Everyone should be busy with their work, as long as this is the case, no matter who is in charge, their freedom will not be taken away.

1. Giriş

Egmont kişiliğinin gerek Hollanda tarihindeki rolü gerek bu role dayanarak Goethe'nin piyesinde aldığı siyasi pozisyon onun siyasi yanını öne çıkarmış, bu yanıyla kimi çalışmaların konusu olmuştur. Bu bakımdan sözgelimi Mommsen'in (1948) Goethe'nin siyasete bakışını ele aldığı kapsamlı eserinde Egmont'u incelemesi, Bennett'in (1977) makalesi Egmont'un hep siyasi yanını irdeler fakat Goethe'nin devrimle ilgili düşünceleriyle irtibatlandırmaz, Egmont'un daha çok tarihî kişiliği ön plana çıkarılır. Müller-Seidel (1974) genel olarak Alman Klasiği'nin devrimle ilişkisine bakarken bu akımın bayraktarı Goethe'ye bir hayli yer ayırıp kıymetli tespitlerde bulunur ve kimi yapıtlarına doğrudan başvurursa da Egmont'u hiç anmaz. Metni onunla aynı kitapta bulunan David ise Egmont'a bir kez üstünkörü değinse bile Goethe'nin devrimle ilgili tavrını Fransız Devrimi'yle sınırlı tutmayıp gençliğine kadar inen bir kanaatin belirişi olarak gördüğü için (krş. 1974: 73-74) elinizdeki çalışmanın varsayımını ciddi olarak güçlendiren bir tespit ortaya koymaktadır. Öbür yandan Gooch büyük devrimle ilgili Almanya'nın tutumunu irdelediği oylumlu çalışmasında Goethe başlığı altında kitlelerin "siyasi kapasitesi" bakımından Egmont'a sadece değinmekle kalır (1965: 176). Hohoff Alman klasik dönemi düşünür ve yazarlarının Fransız Devrimi'yle ilgili tutumlarını incelerken de Goethe'nin üstünde durmakla birlikte Egmont'tan sadece "yıkıcı güçlerin özü" ve "özgürlük ile kaosun tehlikeli zıtlığı" (1989: 459) bağlamında söz eder, ayrıntıya inmez. Alan literatüründe bu konudaki istisnalardan biri Wilson'ın (1994) Goethe piyeslerindeki devrim ajitatörlerini serimlediği çalışmasıdır fakat devrime yol açan açıklık faktörünü incelemeye odaklanır, devrimin kendisi üstünde pek durmaz. Gelgelelim *Egmont* piyesi bu tarihî kişiliği büyük bir halk ayaklanmasının içindeyken ele alır, bu yönüyle ayaklanma ve devrimle ilgili düşünceler çerçevesinde incelenmesi gereği doğar ki okuduğunuz makalenin amacı budur. Ne var ki bu makale Goethe'nin devrim kavramına karşı tutumunu ve kavramı anlayışını genel hatlarıyla ortaya koyarken aynı zamanda kavramın yaşadığı anlam dönüşümünü takip edecek, Goethe'nin devrimi Fransız Devrimi'nde olduğu ve bugün de anlaşıldığı gibi değil ancak asli anlamıyla tasvip edebileceğini gösterecektir. Bu amaçla önce kavramın etimolojik tarihini kısaca ortaya koyacak, sonra da savını *Egmont* piyesi üzerinden örneklerle destekleyecektir.

Goethe'nin genelde devrim¹, özeldeyse Fransız Devrimi'yle ilgili tutumu incelenirken edebî yaratılarından daha çok *Der Bürgergeneral*, *Der Groß-Cophta* ve *Unterhaltungen deutscher Auswanderer* gibi eserlerine bakılmış, *Egmont* piyesi daha geri planda kalmıştır. Bunun haklı gerekçeleri ortadadır. Yazarın daha önce gerek *Goetz von Berlichingen* gerek *Clavigo* ve *Torquato Tasso* gibi piyeslerinde yararlandığı gerçek tarihî kişilerde olduğu gibi bu esere adını veren şahsiyet de yaşanmış tarihten alınmadır ve zaman aralığı bakımından Fransız Devrimi'yle iki yüz elli yıl kadar mesafesi vardır. Ne var ki bu tarihî kişilikleri o gün kullanması sözgelimi daha önce *Iphigenie auf Tauris*

¹ Bu makalede üzerinde uzlaşmaya varılmasını son derece güçleştiren çeşitliliğinden ötürü devrim olgusunun tanımına girişmeyecek, bunun yerine olguyu ayaklanmalardan bağımsızlık mücadelelerine varan alabildiğine geniş bir yelpazede kullanacağım. Bu anlamda Schiller'in kimi piyeslerinde gözlemlenebilen "tiran katli" eylemi gibi kurtuluş ve bağımsızlaşma hareketlerini de kapsayacak bir genişlikte ele alacağım.

metninde görüldüğü üzere (krş. Türk 2023: 109) onları çoğunlukla tarihî bağlamlarından koparıp eserlerin yazıldığı zamana güncellenmeleri, daha doğrusu güncel konulara malzeme yapılması gibi bir maksat taşımaktadır, nitekim Goethe'nin bizzat kullandığı ifadeyle bu artık “benim Egmont’um”dur (Eckermann, 1987: 213), tarihî olanı değil. Fakat hal böyle olsa bile, yani aradaki uzun zaman farkı konunun güncelliğiyle ortadan kaldırıldığında dahi bir sorun, varlığını sürdürür: *Egmont* piyesinin yayınlanması Devrim’in bir yıl öncesine tesadüf eder, dolayısıyla doğrudan ve münhasıran büyük devrimle ilişkisinin kurulması maddi sebepler gereği olanaksız durmaktadır. Oysa Henrich’in de haklı olarak belirttiği gibi (1990: 108, 109) Fransız Devrimi yoktan patlak vermediği, yani hazırlayıcı sebepleri bir süredir gözlemlenebildiği için elinizdeki makale olayın kendisinden çok devrim olgusuna odaklanacak, bunu yaparken Fransız Devrimi’ne yalnızca bir gerekçe olarak dokunup geçecektir. Çünkü çözümlenecek piyes devrimle konusu gereği doğrudan ilişkili görünmektedir. Nitekim Hohoff Alman klasiklerinin büyük devrimle ilgili tutumlarını irdelediği makalesinde Goethe’den bahsederken onun 1785 tarihli kolye vakasından² dehşete kapıldığını ve bundan dört yıl sonra patlak verecek devrim olayının Fransa’nın gelişiminde zaten “on yıllardan beridir” (1989: 459) gözlemlendiğine dair görüşünü iyice pekiştirdiğini kaydeder, aynı zamanda Gooch (1965: 175) da bu görüşü onaylarken David (1974: 70-71) bu vakanın bizatihi çok önemli olmamakla birlikte Goethe nezdinde sırf hakim tabakanın zaaflarını ifşa ettiği ve kendisinin devrimin de ancak bu yoldan mümkün olabileceği kanaatini taşıdığını ileri sürerek Goethe’nin devrimin gelişini gördüğünü belirtir, dolayısıyla Egmont, yukarıda da ifade edildiği üzere gerçi devrimin arifesinde yazılmıştır ama yazarı eseri kaleme alırken kopacak fırtınanın zaten farkındadır. Üstelik devrimi bir tek ve bütün halinde anladığını gösteren, birinci ağızdan değerli bir tanıklığı da vardır, yapıtını ilk kez kaleme aldığı 1775 yılından on yıl sonra Roma’dayken gazetede okuduğu haberleri görünce vaktiyle Hollanda’da yaşananların harfiyen tekrarlandığını tespit etmiş, bundan da dünyanın daima aynı kaldığını çıkararak piyesinde ne kadar isabetli davrandığını ifade etmiştir (krş. Eckermann 1987: 123-124). Öte yandan gerek tarihî kişilik olarak Egmont’un aslında Lamoral olan adının eserde Heinrich diye değiştirilmesi, gerek kont gece vakti hücrelerinde uyurken gelen askerler idam emrini okuduktan sonra emrin yazıldığı tarih söyleneceği sırada “Tarih ve yıl belli belirsiz okunur ki dinleyiciler anlamasın” (Goethe 2007: 231) diye reji talimatı konması hep eserin güncelliğine işaret eder, konu eskiden alınsa bile temsil edildiği tarihte de geçerli olduğu yazar tarafından hissettirilmek istenmektedir. Bu ayrıntılı değerlendirmelerden sonra aşağıda Goethe’nin devrimle ilişkili tutumu *Egmont* piyesinin çözümlenmesiyle gösterilecektir.

2. Çözümleme

Metinden örneklere geçmeden önce ilkin Giriş kısmında da sözü edilen ve çözümlemede elde edilecek bulgulara dayanak olması bakımından değer taşıyan, kavramın etimolojisine değinilerek devrim sözünün Almancada (aynı zamanda birçok Batı dilinde)

² Fransızcası “l’affaire du collier de la reine”, devrim öncesi Fransa’sını çalkalamış büyük dolandırıcılık olayı; olaya kraliçe Marie-Antoinette de karışmıştır. Goethe haberleri günü gününe yakından izlemiştir.

kök olarak nereye dayandığına yer verilecektir. Sonrasında, incelenecek metnin içeriğine birkaç cümleyle değinilecek, hemen ardından çözümlemenin ayrıntılarına girilecektir.

Devrim Almancada “Revolution” kelimesiyle karşılaşılır. Kelime Duden’da (2002: 1252) kök itibarıyla Latince geri dönmek, tekrar dönmek anlamındaki “revolutum” fiilinden türetilmiş “revolutio” ismine dayandırılır ki o zaman da anlamı geri dönme, tekrar dönme olmaktadır. Bu anlamıyla kullanımına ilkin astronomide gezegenlerin güneş etrafında (tekrar tekrar) dönüşlerini ifade edilmiş rastlanır. Gerek Herder’in (1854-1857, 4. cilt: 715) gerek Meyer’in (1905-1909, 16. cilt: 852) ansiklopedileri de ilgili madde başında önce bu anlamı verirler. Bu kullanım bugün astronomi de dahil olmak üzere eskimiş, yerini adı geçen sözlüklerin de listelediği güncel anlamı olan siyasi ve(ya) sosyal düzeni devirme, aniden bozma veya bu yolda şiddet kullanarak teşebbüste bulunmaya bırakmıştır. Kavramın güncel anlamı, tarihî gelişimi ve bu gelişim içerisindeki olayların çeşitliliğinden ötürü tam olarak tanımlanmakta Holtmann’ın da işaret ettiği gibi (2000: 607) zorluklar barındırır da okuduğunuz çalışma açısından birincil önem taşımadıkları için bu tür tartışmalardan sarfınazar edilecektir. Gelgelelim kavramın astronomik kullanımından güncel anlamına dönüşümü bakımından Fransız Devrimi’nin milat sayılması herhalde zor olmayacaktır. Nitekim aşağıda görüleceği üzere Goethe’nin Giriş bölümünde serimlenen, devrimle ilgili tutumu da bunu gösterir niteliktedir çünkü devrimden çok evrimi benimserken kavrama güncel anlamıyla karşı durduğu göze çarpmaktadır. Onun anlayışınca şiddet kullanılarak yerleşik düzeni bozmak değil, bozulan düzen varsa eskiyi yer yer koruyarak, yer yer yeniden getirerek tekrar ikame etmek gereklidir. Giriş’te verilen Eckermann alıntısında 250 yıllık bir periyotta yaşanan hadiselerin nasıl harfiyen aynı olduğunu belirtmesi başka türlü anlaşılacak olsa gerektir.

Goethe yerleşik değerlere bağlıdır. Her şey yerli yerinde olmalı, tüm toplum tabakaları, sınıflarının gereklerince davranmalıdır. Bu bakımdan *Şiir ve Hakikat* başlıklı otobiyografisinin notlarında kısmında sözcümleri görkemli kraliyet yatağını hor görüp katlanır karyolayı yeğleyen Büyük Friedrich’i “baldırıçiplaklıkla” itham ettiği Mommsen’in haklı tespitince (1948: 92) onun devrimle ilgili tavrını baştan aşağı belirleyicidir. Çünkü hükümdar, yaşam şartları gereği kendine yakışanı yapmalı, sıradan asker gibi portatif dösekte yatmamalıdır. Bu, yukarıdan aşağı kurulmuş toplum yapısının bozulmasına karşı açık bir tutum olup otobiyografinin muhtelif pasajlarında doğrudan doğruya üstünde durulur. Aynı anlamda David de “her bir kimsenin payına düşen yerde kalması şartıyla [...] ancak bireyin gelişiminin mümkün” olacağını kaydederken (1974: 74) Mommsen’in görüşünü onamaktadır.

Fransız Devrimi’nde gelişen olaylar Goethe’yi hemen tüm çağdaşları gibi olağanüstü etkilemiş, siyasi ve sosyal görüşleri açısından hayli belirleyici olmuşsa bile temel tutumu Mommsen’e göre (1948: 91) çok önceden kesinleşmiştir, nitekim Goethe devrimden birkaç ay önceye denk düşen, Roma Karnavalı’yla ilgili makalesinde devrimin ünlü sloganının özgürlük ve eşitlik taleplerinin ancak “cınnet karmaşasında” (2006: 607) tadılabileceğini kaydetmiştir. Yazar, İtalya Seyahati sonrası yüzünü tam anlamıyla hümanist ideallere çevirdiğinden her türlü devrimi sosyal ve siyasi yaşamı altüst edecek unsurlar olarak görmüş, devrimlerin nirengi noktasını oluşturan Fransız Devrimi’ne de

devrinin önde gelen simalarının aksine karşı çıkmıştır, zira ona göre, Gooch'un da tespit ettiği gibi (1965: 175), bir düzenleme, değişiklik olacaksa tepeden gelmeli, devrimin aniliğinde olmayıp kademe kademe yapılmalıdır, kitleler zaten “kendilerini kurtaramazlar” (a.g.e.: 177). Yukarıdaki bilgiler ışığında denebilecektir ki Goethe devrimin karşısındadır³, toplumsal sorunları görmezden gelmemekle birlikte çözümlerini gene yerleşik düzenin tepesine, yani yönetici tabakaya havale eder ve tekrar etmek gerekirse devrimin astronomideki anlamıyla bir geri dönüş, eskiye dönüş bekler, bu eskiye dönüş, eskinin ihya edilmesidir. Bu tespitle birlikte çözümleme aşamasına geçebiliriz, bununla birlikte öncesinde Egmont piyesinde neler olduğunu kısaca aktaralım.

16. yüzyılın ikinci yarısında Brüksel'de geçen olaylarda Hollandalıların İspanyol hakimiyetine karşı ayaklanması ve Seksen Yıl Savaşı'nın patlak vermesine giden yoldaki iki senelik zaman dilimi aktarılır. Hollanda soylularının bir kısmı Katolik İspanya'nın gerek dinî gerek siyasi zulmüne son verebilmek için Protestanlarla ittifak kurmuştur. Bu aristokrat muhalefetin başında Hollandalı Kont Egmont ve I. Wilhelm bulunur. Egmont bir yandan hemşerileri arasında çok sevilirken bir yandan da İspanya'ya sadıktır. Gelgelelim İspanyollar onun Kalvenistlere karşı sert adımlar atıp meseleyi çözemediğini düşündüklerinden işi kökten halletmek için Alba Dükü'nü yollarlar. I. Wilhelm bu atamanın ardındaki tehlikeyi sezip Egmont'a kaçmaları gerektiğini söylediğinde beriki durumu hafife alır. Oysa Alba Dükü'nün planı baştan beri Egmont'a kumpas kurmaktır ve başarılı olur. Egmont'un sevgilisi onu kurtarma girişiminden bir şey elde edemeyince intihar eder. Egmont ise vatana ihanetten idama mahkum edilir.

Çözümlemenin net anlaşılması için Egmont'un tutuklanma ve infaza gidişindeki arka planı görmek gerekir. Okur birinci perdede doğrudan olayların içine çekilir. Brüksel ahalisinden aralarında sıradan esnaf, zanaatkar ve yurttaşların bulunduğu pek çoklarının düzenle ilgili yakınışları işitilir. Hollanda üstündeki İspanya tasallutu bölge sakinlerini bezdirmiştir. Yaşam şartlarındaki değişmeler ve hakim İspanyol etkisinden şikayetçidirler. Tek avantajları İspanyol hizmetinde bulunmakla birlikte görkem ve şatafata tamah etmeyen hemşerileri Kont Egmont'tur, “weil er nichts besitzt, das er dem

³ Alan yazını Goethe'nin devrime karşı tutumuyla ilgili neredeyse hemfikirken daha Ortodoks Marksist geleneğe dayanan sözgelimi Lukács aksi görüşü savunur: “Genç Goethe elbette devrimci değildir, genç Schiller'in olduğu anlamda da değildir. Ama daha geniş ve derin tarihî anlamıyla, burjuva devriminin temel meseleleriyle manen ilişkili olarak genç Goethe'nin eserleri Büyük Fransız Devrimi'nin Avrupa'daki hazırlıklarının devrimsel zirve noktasıdır.” (1953: 45). Gelgelelim bu dolaylı devrimcilik yakıştırmaları bile en hafif deyimle bir güzelleme sayılabilecektir. Nitekim böylesi güdümlü görüşlerin Müller-Seidel'in yerinde tespitiyle (1974: 42) geçerliliği çok kısıtlı olabilecektir çünkü sonunda fazlasıyla “basitleştirmeye” meyillidirler. Goethe'nin devrimle ilgili temel tavrında şüphe yoktur, Fransız Devrimi'nin sadece kendisinden değil bu olayı önden hazırlayan olaylardan da “rahatsızlık duymuştur” (a.g.e.: 43). Nitekim *Egmont* dramı çözümlemesinde de göreceğimiz üzere *revolutio* taraf olunan bir şey değildir, zaten ondan anlaşılan en iyi ihtimal yeniden ikame etmek veya ihya etmek yönünde bir tutumdur. Goethe'nin toplumsal çalkantılar karşısında alacağı en çözümcü tutum yukarıda da sözü edildiği gibi *evolutio* yani tekamül yoludur. Goethe'nin kolye vakasından ürperişinin getirdiği sezgilerle devrimi daha olmadan kestirmesi, çözümlemeye konu piyeste adeta vücut bulmuştur, denebilir.

Dürftigen nicht mitteilte, auch dem ders nicht bedarf⁴ (Goethe 2007: 165). İlk kertede bozuk düzene başkaldırmayı tasarlayanlara karşı çıkışlar sırf onun hatırıdır. Seksen Yıl Savaşı'na giden yolda kimseye hele de dinî meselelerde göz açtırılmamaktadır:

Es ist sehr fatal. Wenn's den lieben Leuten einfällt, in mein Haus zu stürmen, und ich sitz' an meiner Arbeit und summe just einen französischen Psalm und denke nichts dabei, weder Gutes noch Böses; ich summe ihn aber, weil er mir in der Kehle ist; gleich bin ich ein Ketzer und werde eingesteckt. Oder ich gehe über Land, und bleibe bei einem Haufen Volks stehen, das einem neuen Prediger zuhört, einem von denen, die aus Deutschland gekommen sind; auf der Stelle heiß' ich ein Rebell und komme in Gefahr, meinen Kopf zu verlieren.⁵ (a.g.e.: 167)

Katolik İspanya, Protestan rahiplere ve dinleyicilerine nefes aldirmamaktadır çünkü berikiler ötekiler gibi “kürsüden ahkam kesip cemaati Latince lakırdılarla boğan (auf der Kanzel heruntrommeln und die Leute mit Lateinischen Brocken erwürgen)” kimseler olmayıp anlaşılır konuşmakta, üstelik Katoliklerin onları şimdiye kadar nasıl kandırdıklarını hem de “İncil'den delillerle ispat etmektedir (das bewies er euch alles aus der Bibel)” (a.g.e.: 167). Böylelikle gözü açılan halk başlarındaki İspanyol sultasına karşı daha çok galeyana gelmekte, onlar kızıştıkça da iktidar, uyguladığı baskının dozunu arttırmaktadır. İşte böylesi bir sıkışmışlık halinde yerli halkın tek dayanağı Kont Egmont'tur: “Die Augen des Volks sind alle nach ihm gerichtet und die Herzen hängen an ihm.”⁶ (a.g.e.: 172)

Öte yandan Protestanlar resim düşmanlıklarıyla, önlerine çıkan her resmi indirmekte, ortalığı birbirine katmakta, “şapellere, kiliselere ve manastırlara saldırıp (Kapellen, Kirchen und Klöster anfallen)” heykelleri kırmakta, tüm kutsalları yerlebir etmekte, üstelik en ufak tahrikle “(bir anda muazzam komplolar) in Einem Augenblicke die ungeheure Verschwörung” (a.g.e.: 169) tertipleyip hayata geçirmektedirler. Ortalığa tam bir keşmekeş hakimdir. Yetmez gibi siyasi çalkantılar ve kayırmacılık işleri iyice karıştırmıştır:

Noch werden alle Statthalterschaften mit Niederländern besetzt; lassen sich es die Spanier nicht zu deutlich merken, daß sie die größte, unwiderstehlichste Begierde nach diesen Stellen empfinden? Will ein Volk nicht lieber nach seiner Art von den Seinigen regieret werden, als von Fremden, die erst im Lande sich wieder Besitztümer auf Unkosten aller zu erwerben suchen, die einen fremden Maßstab mitbringen und unfreundlich und ohne Teilnehmung herrschen?⁷ (a.g.e.: 171)

⁴ Egmont piyesinden yapılan tüm alıntılar metnin içinde orijinaliyle yer alacak, çevirileri dipnotlarda makale yazarı tarafından aktarılacaktır. İlgili alıntının çevirisi: “Çünkü varını yoğunu ihtiyacı olup olmadığına bakmaksızın muhtaçlarla paylaşır.”

⁵ “Çok feci. Canına yandıklarımın akıllarına evime dalmak gelse, ben de o sırada işimin başına oturmuş, aklımda ne iyi ne kötü bir niyet, Fransızca bir ilahi okusam, sırf dilime dolanmış diye okusam yani, o saat kafirim demektir, içeri tıklarlar beni. Yahut ortalıkta gezinirken, yeni bir vaizi, hani şu Almanya'dan gelenler var ya onlardan birini dinleyen bir kalabalığın yanında dursam, şak diye asiye çıkar adım, kelleyi kaybetmem an meselesidir.”

⁶ “Halkın gözü hep onu arıyor, gönülleri hep ona bağlı.”

⁷ “Şimdilik tüm valiliklere Hollandalılar yerleştiriliyor, gelgelelim İspanyollar bu mevkilere en büyük, en karşı konmaz arzuları beslediklerini fazla belli etmiyorlar mı? Halk dediğin kendi meşrebince, kendi insanlarınca yönetilmeyi memlekette herkesi zarara sokarak mal mülk edinmeye çalışan, yanlarında

Ayaklanmaya giden yolun taşları işte böyle döşenmiştir. Mezhep ayrımcılığı, dinde aşırılık ve resmî makamlarda iltimas, düzeni bozmuştur. Tüm bu karmaşayı anlatan birinci perde Brackenburg'un dışarıda kopan gürültüye bakmak için gidip geri döndüğünde aktardıklarıyla kapanır: “Man weiß nichts Gewisses. In Flandern soll neuerdings ein Tumult entstanden sein; [...]. Das Schloß ist stark besetzt, die Bürger sind zahlreich an den Thoren, das Volk summt in den Gassen.”⁸ (a.g.e.: 178) Bu tasvir, devrimlere gidilirken yaşanan belirsizliği, amaçsızlığı net bir şekilde anlatmaktadır. Aslında kimsenin olan bitenden haberi yoktur. Böylesi bir karmaşa halinde, suretleri yıkan Protestanlık müntesipleri civardaki hiçbir mabedi masun bırakmazken (krş. a.g.e.: 180) sıradan halk ve esnaf arasında bir girişimde bulunmak üzere hareketlenmeler olur. Çünkü boş durmak da bir şeyler yapmak da bu keşmekeşte bir tarafa yorulabilecek, isyancılardan oldukları sanılabileceği gibi isyancılara karşı hükümdarın sadık tebaası olarak kaldıkları da düşünebilecektir. Bu sırada ayyaşlığın neden olduğu bozuk iş yaşamından ötürü hemşerilerince küçümsenen Vansen adlı kişinin getirdiği fikir metnin tüm karakterini belirleyecek, dolayısıyla Goethe'nin devrim kavrayışını onayacak türdendir. Vansen, nadir eserlere düşkün hamisinin koleksiyonunda Alçak Ülke insanları olarak vaktiyle nasıl yönetildiklerine ilişkin anayasa metinlerini bütün halinde bulmuştur, buna göre “alles nach hergebrachten Rechten, Privilegien und Gewohnheiten” yönetilmiştir vaktiyle, “her şey geleneksel hak, ayrıcalık ve örflere göre”; “ataları şayet gereğince yönetiyorlarsa hükümdarlarını çokça saymış, hükümdar ölçüyü kaçırarak olsa derhal icabına bakmışlardır (wie unsre Vorfahren alle Ehrfurcht für ihren Fürsten gehabt, wenn er sie regierte, wie er sollte; und wie sie sich gleich vorsahen, wenn er über die Schnur hauen wollte)” (a.g.e.: 181). Bu demektir ki içinde buldukları karmaşanın, başıbozukluğun çaresi eskiden bu yana sahip oldukları (örfi) düzendir. Böylelikle makalenin başında devrimin etimolojisini verirken gösterilen, eskiye dönme, yani eski düzeni geri getirme anlamı berkitilmiş olmaktadır. Nasıl ki hükümdar vaktiyle işini yaptığında herkesçe sevilip sayılmış fakat görevinin gereklerinden uzaklaşınca halk tarafından hizaya çekilmişse aynısı şimdi de yapılmalıdır.

Vansen'in müdahalesi halka tam duymak istediğini verince halk onun okuduğu kitaptan bu minvalde daha çok şey anlatmasını ister. Böylelikle eski düzene dönüş anlamındaki devrim/ revolutio temin edilebilsin diye ilkin eski düzenin ne olduğu ortaya konmalıdır çünkü İspanyol tasallutu altında geçen uzun yıllar, sahip oldukları “Freiheiten” ve “Privilegien”⁹ (a.g.e.: 182) onlara unutturmuştur. Modern öncesi dünyanın yukarıdan aşağıya kurgulanmış sıradüzeni neyi gerektiriyorsa ideal şekilleriyle anlatan Vansen esasen başıbozukluğun düzeltilmesinde hedeflenecek doğrultuyu belirlemektedir: “Er ist uns verpflichtet, wie wir ihm. Zweitens: Er soll keine Macht oder eignen Willen an uns beweisen, merken lassen, oder gedenken zu gestatten, auf keinerlei

yabancı ölçüler getiren, kabalıkla ve hiç alaka göstermeksizin hüküm süren yabancılara yeğ tutmak istemez mi?”

⁸ “Kesin bilinen bir şey yok. Flandra'da karmaşa çıkmış [...] Saraya asker yığılmışlar, pek çok vatandaş kapılara dayanmış, halk sokaklarda söyleniyor.”

⁹ “özgürlükleri” ve “ayrıcalıkları”.

Weise.”¹⁰ (a.g.e.: 183) Şu halde herkesin ait olduğu yeri ve yükümlü bulunduğu görevleri bilip bunların gereklerince davrandığı bir düzenin kurulması, daha doğrusu vaktiyle kurulmuşken yitirilmiş bu düzenin ihyası hedeflenmektedir.

Nasıl ki Protestanlık mensubu resim ve suret düşmanları en ufak provokasyonla her yeri talan ediyor, kilise ve şapelleri “ne var ne yok yerlebir edip [...] çırılçıplak dört duvardan başka hiçbir şey (ganz und gar zu Grunde gerichtet [...] nichts als die vier nackte Wände)” (a.g.e.: 180) bırakmayana dek yağmalıyorlarsa aynı karmaşa sair yurttaşlara da sıçramıştır ve minicik kıvılcımla yurttaşlar arasında bile kavga-dövüş başgösterir, sözgelimi Vansen konuşurken itiraz eden bir yurttaş adeta ablukaya alınırken reji talimatları saldırının boyutlarını tasvir etmektedir: “Buben pfeifen, werfen mit Steinen, hetzen Hunde an, Bürger stehn und gaffen, Volk läuft zu, andere gehn gelassen auf und ab, andere treiben allerlei Schalksposen, schreien und jubilieren.”¹¹ (a.g.e.: 184).

İşte Kont Egmont tüm bu arka plan üstünde belirir, sıradan vatandaşın, hele de böylesi karmaşa halinde dirlik sağlayacak yerde birbirine düşmesini sitemle karşılayıp uslanmalarını telkin eder: “Was an euch ist, Ruhe zu erhalten, Leute, das thut; ihr seid übel genug angeschrieben. [...] Ein ordentlicher Bürger, der sich ehrlich und fleißig nährt, hat überall soviel Freiheit, als er braucht.”¹² (a.g.e.: 184, 185) Görüldüğü üzere kont, arayılı bulup düzeni temin ederken İspanyollar adına çalışmakla birlikte halkın yararını gözetmekte, halkça sevildiği için sözü dinlenmektedir. Tıpkı Vansen’in okuduğu kitaptan andığı haklar gibi Egmont da Oranien’le isyan ve kralın isyana karşı tutumu hakkında konuşurken toplumda herkesin sahip olduğu haklar bulunduğundan ve kendileri gibi kralın da bu hakları düşünüp tartacağından dem vurur. Egmont bu iddiasında ne kadar idealistse Oranien de cevabında o denli gerçekçidir: “Wenn er sich nun aber mehr zuschriebe und Treulosigkeit nennte, was wir heißen, auf unsere Rechte halten?”¹³ (a.g.e.: 193) Gelgelelim Egmont buna ihtimal vermez, fakat daha önce Jetter’in “Sein Hals wär’ ein rechtes Fressen für einen Scharfrichter,”¹⁴ (a.g.e.: 185) diyerek kontun sonunu adeta sezgileriyle önceden ifşa etmesi gibi Egmont yanılacak, kurulu düzeni sürdürme amaçlı iyi niyetli idealizmi isyanın doğurduğu devrime kurban gidecektir. Buradan hareketle Goethe’nin idealden yana saf tuttuğunu iddia etmek yerinde olacaktır çünkü Oranien Egmont’a muhalefet ederken niyeti hükümdara başkaldırmak, böylelikle halkın hakkını korumak ve savunmaktır, bu amaçla gizlenecek, kendini kollayacaktır. Egmont ise dostunun kesin gözle baktığı ölme ihtimaline rağmen inandığı yolda sebat eder, bunun üzerine dostu şimdiden göz yaşları döker: “Einen Verlorren zu beweinen ist

¹⁰ “Bizim ona [düke] karşı nasıl sorumluluklarımız varsa onun da bize var. İkincisi: İktidarını veya kendi muradını üstümüzde ispat etmemeli, bize fark ettirmemeli veya bunlara müsaade etmeyi düşünmemelidir, hem de hiçbir şekilde.”

¹¹ “Oğlanlar ıslıklar, taş atar, köpekleri saldırtır, vatandaş durup seyreder, kalabalık akın eder, birileri rahatça volta atmakta, başkaları da türlü şaklabanlıklar ve soytarıllık yapmakta, bağırıp sevinç nidaları atmaktadır.”

¹² “Sizin işiniz dirlik sağlamak, ey ahali, dirlik sağlayın, adınız yeterince çıkmış zaten. [...] Dürüstlük, gayretle geçinen düzgün vatandaş nereye gitse ihtiyaç duyduğu kadar özgürlük bulur.”

¹³ “Ya [kral] kendine daha fazlasını hak görür de bizim haklarımızı korumak dediğimizi sadakatsizlik addederse?”

¹⁴ “Boynu tam celladın ağzına layık.”

auch männlich.”¹⁵ (a.g.e.: 195). Jetter’den sonra Oranien’in daha eserin ikinci perdesinde Egmont’un sonuna dair bu kesin tahmini kontun idealizminin de ölüme yazgılı olduğunun göstergesidir. Nitekim daha peşi sıra, üçüncü perdenin başında Oranien’in kral hakkındaki kestirimi gerçekleşecek, kral isyankar ayaktakımını tepeleyecek kişiyi, Alba Dükü’nü oraya yollayacaktır ki dük “gelir gelmez bir emir çıkartacak, emre göre iki veya üç kişi sokakta baş başa konuştu mu sorgusuz sualsiz vatana ihanetle suçlanacaktır (hat gleich bei seiner Ankunft einen Befehl ausgehen lassen, dadurch zwei oder drei, die auf der Straße zusammen sprechen, des Hochverrats ohne Untersuchung schuldig erklärt sind)” (a.g.e.: 204). Öyleyse düzen geri getirilecektir ama Egmont’un suhuleti ve sakinliğiyle değil Alba’nın gaddarlığıyla temin edilecektir bu. Egmont’un baş koyduğu halksa gene Vansen’in ilerigörüştülüğüyle ancak pusacak, sinecek ama harekete geçmeyip onu kendi haline bırakacaktır.

Oranien zekice davranıp Alba’nın pususundan kaçarken Egmont korkacak bir şeyi olmadığını düşünerek davete icabet eder. Alba onu her halükârda tutuklatacak ve alıkoyacaktır, bununla birlikte gene de çıkan karışıklık ve başkaldırıların yatıştırılması yolunda fikirlerini duymak ister. Egmont’a göre halk “ikinci bir boyunduruk (ein doppeltes Joch)” altına girmekten kaçınmakta, “özgürlüklerini (ihre Freiheit)” istemektedir, Alba ise en büyük özgürlüğün “adaletli davranmak (Recht zu tun)” olduğu, kralın kimseyi bu hususta engellemeyeceği cevabını verir (a.g.e.: 216). Fransız Devrimi’ne giden yolun ve devrimin kendisinin sloganı üç talep içerirken en başlıcası, bilindiği üzere, özgürlüktür (krş. Griewank 1984: 48). Kelimeyi serbestlik diye anlamak da mümkündür. Modern öncesi dünya ise her şeyin ve herkesin yerli yerinde kaldığı bir toplum konstelasyonu öngördüğünden kralın görevlendirdiği en yüksek rütbeli kişi olan Alba’nın özgürlük talebine adaletle karşılık vermesi şu yönden anlaşılırdır ki adalet demek herkese hak ettiğini vermektir (krş. Wolf 1948: 9). Buradan bakıldığında makalenin başında Goethe’nin *Şiir ve Hakikat* eserinden yer verilen anlatıyla örtüşme derhal göze çarpmaktadır ki bunun klasik toplumlarda genelde böyle olduğunu iddia etmek de yanlış olmayacaktır. Alba halkı daima çocuk diye görür ve bu sebepten “kısıtlamak (einengen)” gerektiğini, ona “çocuklara davranıldığı gibi (wie Kinder halten)” davranıp haklarında neyin iyi olacağına karar verilmesinin yerinde olacağını ifade eder, “halk asla yaşlanmaz (ein Volk wird nicht alt)” (Goethe 2007: 216). Bu bakımdan erginliği olmayana özgürlük/ serbestlik tanınamayacak, ne hak ediyorsa o verilecektir, dolayısıyla kurulu düzen sürdürülecektir. Nitekim “kral iyice düşündükten sonra halka neyin yarayacağını görmüştür (der König hat nach tiefer Überlegung gesehen, was dem Volke frommt)” (a.g.e.: 218), yani halka halkın istediğini değil bizzat yakıştırdığını verecektir ki geleneksel toplum düzeninde adalet de zaten budur¹⁶.

¹⁵ “Kaybedilen birine ağlamak da erkekliktir.”

¹⁶ Goethe çalışmalarındaki handikaplardan büyük bir tanesi eserlerinde otobiyografik unsurlara çokça yer vermiş olmasının yol açabildiği bir yanlış anlamadır ki karakterleriyle, özellikle de başkarakterleriyle özdeşleştirilmesi şeklinde belirir. Oysa Goethe gibi bir şahsiyetin kişiliğindeki çokyönlülük hiçbir zaman dikkatten kaçırılmadan eserlerindeki figürler de bu çokyönlülükten hareketle değerlendirilmelidir. Bu bakımdan Egmont karakteri bir figür olarak tek başına onun siyasi görüşlerinin borazanlığını yapamayacaktır. Goethe’nin siyasi görüşlerini daha çok aradaki çatışmadan, sözgelimi *Egmont* eserinde Egmont ile Alba çatışmasından okumak daha yerinde olacaktır. (krş. Mommsen 1948: 229)

Alba'yla görüşmesinde Egmont'un durduğu yer Goethe'nin özelde Fransız Devrimi geneldeyse devrimlerle ilgili tavrıyla yakındır. Mommsen'e göre (1948: 109) Goethe devrimler söz konusu olduğunda sorumluluğu taşıyanların sıradan halk değil daima hâkim tabakalar olduğu görüşünü savunmuştur çünkü "tekâmül yoluyla ilerleme" kaydettirmeyi beceremeyip devrime yol açan onlar olmuştur. Nitekim gene Eckermann'la konuşmalarında söylediği üzere "halkı bastırmak" mümkünse de "ezmek" mümkün değildir ve "aşağı sınıfların devrimci ayaklanmaları büyüklerin adaletsizliğinin sonucudur" (Eckermann 1987: 509). Şu hâlde Alba, "Solltest du das alles in des Königs Gegenwart wiederholen?"¹⁷ (Goethe 2007: 217) diye sorduğunda Egmont şöyle yanıtlar:

Ich würde ihm sagen: Leicht kann der Hirt eine ganze Herde Schafe vor sich hintreiben, der Stier zieht seinen Pflug ohne Widerstand; aber dem edeln Pferde, das du reiten willst, mußst du seine Gedanken ablernen, du mußst nichts Unkluges, nichts unklug von ihm verlangen. [...]

Die Kraft seines Volks, ihr Gemüt, den Begriff, den sie von sich selbst haben, will er schwächen, niederdrücken, zerstören, um sie bequem regieren zu können.¹⁸ (a.g.e.: 217-218)

Bu ifadeleri Mommsen'in tespiti ve Goethe'nin Eckermann'a söyledikleri bağlamında değerlendirince kabahatin başkaldıran halkta değil onu anlamayarak, taleplerini göremeyerek, isteklerini adilce yönlendirip "tekamül yoluyla" ilerlemeye vardırılmayarak başkaldırmaya sevk eden kralda ve gene Egmont'un, "O, wenn seine Absicht gut ist, so wird sie mißgeleitet!"¹⁹ (a.g.e.: 219) deyişine bakılırsa yalnızca kralda da değil aynı zamanda onun hareketlerini yönlendiren maiyetinde olduğu belirlenebilecektir. Öyleyse isyandaki sorumluluk isyancıların üstünden kaldırılıp onları isyan ettirenlere yüklenmektedir. Bununla birlikte burada devrime karşı diye yorumlanan bu ifadenin devrimden yana görülmesi de mümkün olabileceken -çünkü madem talepler karşılanmıyor o zaman devrim haktır, denebilir- çözümlenmenin buraya kadarki örnekleri ve özellikle bölümün başında devrim kavramının etimolojisiyle ilgili verilen bilgiler ışığında söz konusu ikinci ihtimale kaymak olanaksızlaşmaktadır. Üstelik Mommsen'e göre Goethe bu temel anlayışını "devrim döneminde bile" (1948: 110) sürdürmüştür.

3. Sonuç

Piyesteki Egmont karakteri göstermektedir ki Goethe olandan değil olması gerekenden yana tavır almakla idealist bir pozisyon tutmaktadır. Bu pozisyon ise çözümlenmenin başında devrim/ revolutio kelimesinin etimolojisinde gösterildiği üzere günümüzdeki anlamından başka bir düzlemde, yani mevcudu bozup şartları devirerek yerlerine

¹⁷ "Bunların hepsini kralın huzurunda tekrar eder misin?"

¹⁸ "Ona derdim ki: Çobanın koca bir sürüyü önüne katıp gütmesi kolaydır, öküz sabanı karşı koymadan çeker ama soylu ata bineceksen düşüncelerini öğrenmeli, ondan hiçbir akılsızlık, hiçbir şeyi akılsızca istememelisin. [...]"

"Halkının kuvvetini, huyunu, kendi kendisi hakkındaki fikrini [kral] zayıflatmak, iyice ezmek, perişan etmek istiyor ki onları rahatça yönetebilsin."

¹⁹ "Eh, [kralın] niyeti halisse bile yanlış yönlendiriliyor!"

yenilerini koymak olarak değil tam aksine bozulan düzene eski sağlam halini geri getirmek, iade etmek anlamında kullanılarak eskinin ihyasıdır.

Halkın özgürlük talebi geleneksel toplumun adalet anlayışıyla karşılanmakta, dolayısıyla yerleşik düzenin sürdürülmesi hedeflenirken Aydınlanma öncesi toplumun adalet kavramı esas alınmaktadır. Goethe'nin bu görüşü otobiyografik eserinde savunması ile, çözümlemede de gördüğümüz üzere Egmont piyesinde Alba karakterine söyletmesi tam bir örtüşme halindedir.

Öyleyse halk aşağıda sorunlar yaşayabilir, düzen sekteye uğrayabilir, bu kabul edilmektedir. Fakat hem Goethe'nin devrime ilişkin görüşleri hem çözümlemeye konu piyeste gözlemlediğimiz üzere söz konusu sorunların çözümü ayaklanma yoluyla değil gene toplumun üst tabakasının bunları görüp halletmesi yoluyla olabilecektir. Nitekim bir kez ayaklanan halkı zapt etmek güç kullanmadan mümkün olmamakta, buysa çözüme katkı sağlamadığı gibi daha büyük kayıplara yol açabilmektedir. Kont Egmont'un halkı suhulete çağırması, namusuyla çalışanın her yerde özgür olacağını ifade etmesi işe yaramamıştır çünkü Goethe'nin tıpkı piyesi yazdıktan sonra İtalya'daki olaylarda da tespit ettiği üzere bu tarz ayaklanmaların karakteri “harfiyen” birbirini tutmakta, ayaklanma bir belirsizlik durumu doğurduğundan kim kimin neyi niçin yaptığını seçememekte, bu karmaşa ise asıl amaçlanan hedefi bile şaşırtmaktadır. Demek ki iş işten geçmeden, yani halkın sorunları kangrenleşip ayaklanmaya, hatta devrim hareketine varmadan önce yönetici tabaka tarafından görülmeli, çözümlemede de anılan klasik anlamıyla adalet tesis edilerek herkese hakkı verilmelidir. Şu halde düzen *revolutio*'nun güncel anlamıyla “devrilmemeli”, ilk anlamıyla “tekrar kurulmalıdır”. Aksi takdirde ayaklananlar amaçlarına ulaşamayacak, Egmont gibileriyse kurban verilecektir.

Kaynakça

Bennett, Benjamin (1977): Goethes Egmont as a Politician. *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 10, No. 3. The Johns Hopkins University Press, 351-366.

David, Claude (1974): Goethe und die Französische Revolution. *Deutsche Literatur und Französische Revolution*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Drodowski, Günther; Müller Wolfgang vd. (2002): *Duden Deutsches Universalwörterbuch A-Z*. Mannheim: Dudenverlag.

Eckermann, J. Peter (1987): *Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens*. Frankfurt a. M., Leipzig: Insel Verlag.

Gooch, George Peabody (1965): *Germany and French Revolution*. Frank Cass & Co.

Goethe, J. Wolfgang v. (2006): *Italienische Reise. Sämtliche Werke nach Epochen seines Schaffens Münchner Ausgabe*. Bd. 15. München: Carl Hanser Verlag.

Goethe, J. Wolfgang v. (2007): Egmont. *Goethe Werke 2 – Dramen Novellen*. Borchmeyer, D.; Dewitz, H. G. vd. (yay. haz.): Frankfurt a. M., Leipzig: Insel Verlag.

Griewank, Karl (1984): *Die Französische Revolution 1789-1799*. Wien: Böhlau Verlag.

Henrich, Dieter (1990): Die Französische Revolution und die klassische deutsche Philosophie – Überlegungen zur Bestimmung ihres Verhältnisses. *Goethe Jahrbuch*, Bd. 107. Weimar: Verlag Hermann Böhlaus Nachfolger, 102-114.

Herder, Raphael; Herder, Benjamin (1854-1857): *Herders Conversations-Lexikon*. 5 Bd. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder.

Hohoff, Curt (1989): Die deutschen Klassiker und die Französische Revolution. *Internationale katholische Zeitschrift Communio*, Bd. 18, Heft 5. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 452-461.

Holtmann, Everhard (2000): *Politiklexikon*. München, Wien: R. Oldenbourg Verlag.

Lukács, Georg (1953): *Goethe und seine Zeit*. Dresden: A. Francke Verlag.

Meyer, H. Julius (1905-1909): *Meyers Konversationslexikon*. 20 cilt. Leipzig: Bibliographisches Institut.

Mommsen, Wilhelm (1948): *Die politischen Anschauungen Goethes*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.

Müller-Seidel, Walter (1974): Deutsche Klassik und Französische Revolution. *Deutsche Literatur und Französische Revolution*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Türk, M. Sami (2023): Aydınlanmacı ve Muhafazakâr Iphigenie. *Filoloji Alanında Uluslararası Araştırma ve Değerlendirmeler*. Kurt, Gülnaz (yay. haz.): Ankara: Serüven Yayınevi.

Wilson, Daniel (1994): Hunger/ Artist: 'Goethe's Revolutionary Agitators in Götz, Satyros, Egmont, and Der Bürgergeneral. *Monatshefte*, Vol. 86, No. 1. University of Wisconsin Press, 80-94.

Wolf, Erik (1948): *Rechtsgedanke und Biblische Weisung. Drei Vorträge*. Tübingen: Furche-Verlag.